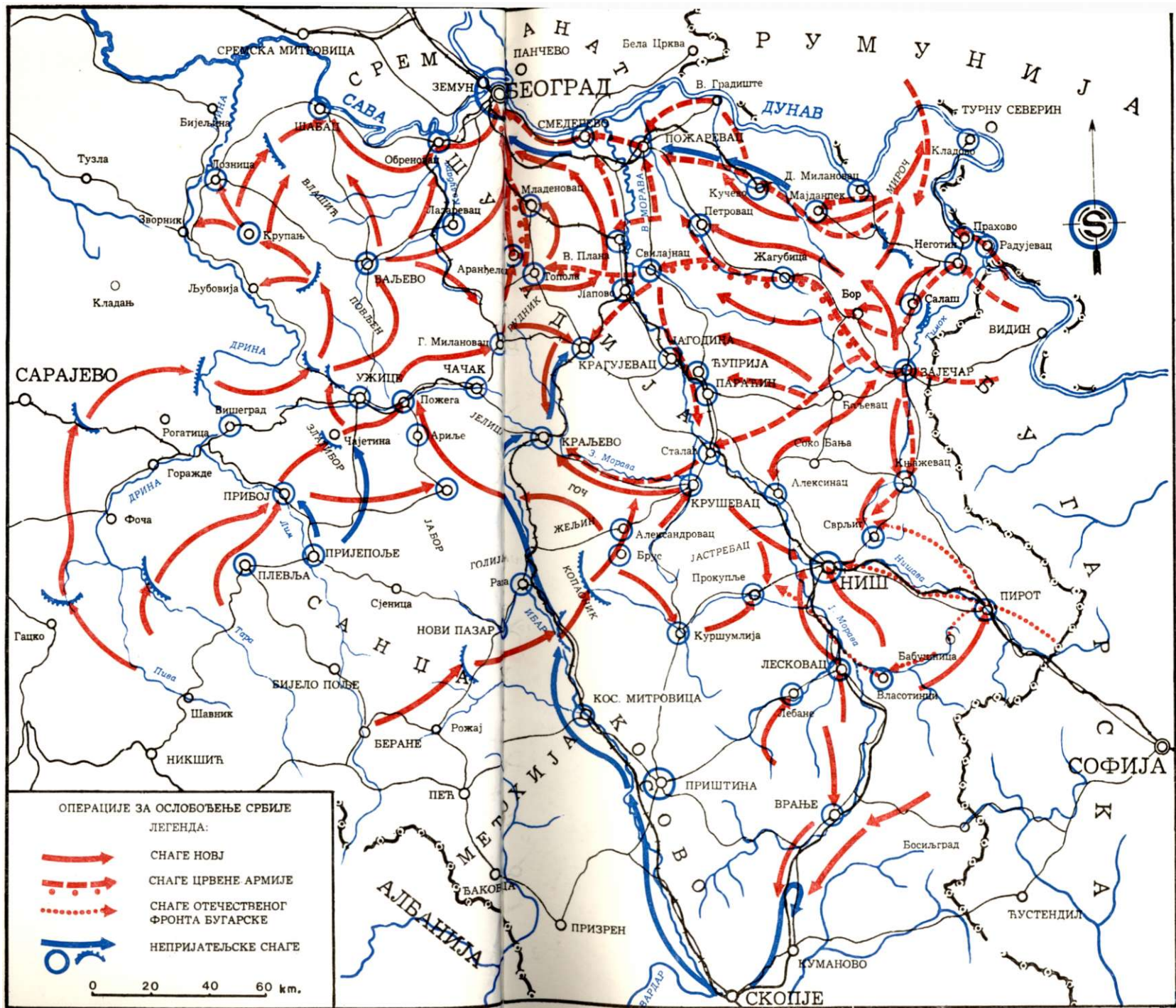

БИТКА ЗА СРБИЈУ

*Петар
Вилић*

К



Пешар Вишњић

БИТКА ЗА СРБИЈУ

2



*Београдска књига
Београд*

БИБЛИОТЕКА ЉУДИ И ДОГАЂАЈИ

ИЗДАВАЧ

»БЕОГРАДСКА КЊИГА«

ЗА ИЗДАВАЧА

МИЛАН ПЕТРОВИЋ, директор

РЕЦЕНЗЕНТИ

ЖИКА РАДОЈЛОВИЋ

Др УРОШ КОСТИЋ

ИЗВРШНИ УРЕДНИК

ЈЕЛЕНКО БУЧЕВАЦ

ЗАВРШНЕ ОПЕРАЦИЈЕ
ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ
СРБИЈЕ

I. ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА У СРБИЈИ
КРАЈЕМ СЕПТЕМБРА И ПОЧЕТКОМ ОКТОБРА
1944. ГОДИНЕ. ПРИПРЕМЕ ЗАВРШНИХ
ОПЕРАЦИЈА У СРБИЈИ

Крајем септембра 1944. године војно-политички догађаји у Србији и даље су се убрзано развијали на штету немачког окупатора и његових савезника. Чињеница да су јединице Народноослободилачке војске и Црвене армије биле наметнуле одлучну битку за основне позиције у Србији доводила је, с обзиром на спорост извлачења Групе армија »Е«, у питање одлуку Хитлера и немачке Врховне команде Вермахта о одбрани Балкана. Због тога је врховни командант немачких оружаних снага на Југоистоку генерал-фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс настојао да, по сваку цену, ојача одбрану преосталих немачких позиција у Србији. По његовој одлуци, у току септембра су, поред 4. СС полицијске оклопне, 1. брдске ловачке и 7. СС дивизије »Принц Еуген«, за одбрану Србије и ојачање Армијске групе »Србија« сукцесивно пребацивани: 92. моторизована бригада и остали делови оклопне гренадирске дивизије »Бранденбург« из Далмације, 11. пољска ваздухопловна дивизија из рејона Атине, 18. СС полицијски моторизовани пук, 117. ловачка дивизија и један пук Јуришне дивизије »Родос« из Грчке и, најзад, пет пешадијских пуковских група: три

из Групе армија »Е« (из 297, 104. и 181. пешадијске дивизије) и две из 2. оклопне армије (из 264. и 118. пешадијске дивизије).¹ Тек 3. октобра 1944. Адолф Хитлер је прихватио и одобрио предлог Врховне команде Вермахта да се евакуишу немачке јединице из Грчке, јужне Македоније и јужне Албаније и да се свим расположивим снагама организује чврста одбрана на »плавој линији«: Скадар—Гостивар—Велес (сада Титов Велес)—Осоговске планине—село Клисура—Бела Паланка и успостави тесна веза јединица Групе армија »Е« с фронтом одбране Армијске групе »Србија«. Међутим, ова одлука више није могла бити спроведена, јер су трупе Црвене армије и Народноослободилачке војске Југославије тих дана прешле у одлучну битку за основне позиције у Србији.

Заједничким операцијама јединица Црвене армије и Народноослободилачке војске Југославије претходио је споразум између Националног комитета ослобођења Југославије и совјетске владе и Врховне команде Црвене армије.

Титови договори у Москви и Крајови

Улазак трупа Црвене армије у Румунију и Бугарску, крупне промене до којих је дошло у тим суседним државама, изгледи за даље напредовање Црвене армије кроз Подунавље, успешне офанзивне операције Народноослободилачке војске у Југославији, посебно у Србији, растуће потребе Народноослободилачке војске за наоружањем и опремом, као и други важни разлози, неодложно су захтевали да се успостави шира политичка и војна сарадња Совјетског Савеза и нове Југославије и усагласе дејства двеју савезничких армија.

Непосредним контактима и разговорима највиших совјетских и југословенских руководиоца и усклађивању операција Народноослободилачке војске и Црвене армије морало се приступити не само ради стратегијско-оперативних разлога већ и ради осигурања тековина револуције, отклањања најновијег притиска западних савезника, нарочито Британаца, на руководство народноослободилачког покрета да се врати краљ Петар у земљу и ради потпунијег међународног признања нове Југославије. За руководство народноослободилачког покрета било је од изузетног значаја да што пре чује из самог извора какве ће операције предузети Црвена армија у Подунављу и како ће се оне одразити на Југославију, како ће се понети западни савезници, затим шта мисле совјетски руководиоци о положају народноослободилачког покрета, о британским плановима са краљем, са Истром и Словеначким приморјем и о другим битним питањима политике према Југославији, од којих је посебно место заузимало снабдевање Народноослободилачке војске.²

У то време најснажније је долазила до изражаја међузависност војне и политичке стратегије. Од успеха или неуспеха завршних операција Народноослободилачке војске у Србији зависила је и реализација политичких циљева народноослободилачке борбе. Од њиховог коначног исхода зависила је не само дефинитивна подела и учвршћење народноослободилачког покрета у овом делу земље него и његове позиције у савезничком свету. Ради тога, требало је да маршал Тито и потпуно узме у своје руке непосредно вођење већ започетих операција у Србији, а, с тим у вези, и да премести своје командно место са острва Виса и што више га примакне својим јединицама у Србији.

Пошто је нешто раније, током лета 1944. године, ус-

поставио значајне контакте на врху са западним савезницима (састао се с премијером Велике Британије Винстоном Черчиллом у Казерти, код Напуља) и с њиховим командантима на фронту у Италији, генералима Хенријем Вилсоном и Херолдом Александером, када је с њима усагласио садејство савезничке авијације на југословенском ратишту, постигао извесне споразуме о слању наоружања, опреме и хране и транспортовању рањеника у савезничке болнице у Италији, врховни командант маршал Тито је у својству председника Националног комитета ослобођења Југославије отпутовао у Крајову, у ослобођену Румунију, а затим у Москву. На овај пут у Москву маршал Тито је кренуо на своју иницијативу, али и с очигледном жељом Москве. С њим су у Крајову прешли, генерал-лајтнант Иван Милутиновић, члан Политбироа Централног комитета КПЈ и Врховног штаба, и повереник за финансије Националног комитета ослобођења Југославије, пуковник Митар Бакић, секретар маршаловог кабинета, генерал-лајтнант Иван Рукавина, Исо Јовановић, члан покрајинског партијског руководства за Војводину, Никола Петровић, члан Председништва АВНОЈ-а, преводилац Олга Нинчић-Хумо, шифранткиња Бранка Савић, Титов лични лекар Стјепан Штајнер, Титов пратилац Раде Ристановић и група бораца из Коњичког ескадрона Пратећег батаљона Врховног штаба, под командом Предрага Глигорића.

Припреме за лет маршала Тита с острва Виса за Крајову и Москву извршене су у највећој тајности. Конспирација је била тако потпуна и строга да, сем једног или, можда, двојице чланова пратње, нико није знао за циљ путовања. И официри и остали чланови пратње су већином мислили да се иде у Србију, јер је у то време владала општа атмосфера одласка у Србију. Они су љубопитљиво посматрали формирање групе путника, а ме-

ђу више дискретних питања било је, кажу, и овако: »Да Стари не одлази, ваљда, у Србију«. Испраћају «а аеродрому на Вису од чланова најужег врховног војно-политичког руководства народноослободилачког покрета присуствовао је једино Александар Ранковић.

Маршал је путовао транспортним авионом Си-47 »дакота«, којим је пилотирао Павел Михайлович Михајлов, заслужни пилот Совјетског Савеза и херој Совјетског Савеза, док је другим авионом пилотирао Владимир Федорович Павлов, такође херој Совјетског Савеза. Главни организатор, навигатор лета је био генерал-мајор С. В. Соколов, кога је Ставка* Врховне команде Црвене армије специјално и у тајности послала на Вис да руководи тим летом. Командант целе групе био је херој Совјетског Савеза пуковник Василиј Иванович Шелкунов.

У ноћи између 18. и 19. септембра посаде совјетских авиона су позване на помоћни аеродром за бомбардере 15. америчке ваздухопловне армије, у просторију где су живели и радили совјетски официри, а механичари су упућени да припреме ваздухоплове за полетање. Требало је прелетети од Виса до положаја јединица Црвене армије које су дејствовале на територији Румуније. Требало је летети неуобичајено: најпре — у правцу Барија, а затим, не дошавши до совјетске базе у Италији., скренути изнад Јадрана, прелетети Босну и Србију и спустити се на одредиште. Обе летелице које су полазиле с Виса, имале су да се прикључе групи од 10 авиона, Јак-9 који полећу с аеродрома Полезија, (совјетска база у Барију), и узимају курс према истоку. Старт је одређен за 23 часа 18. септембра. Полетање с острва предвиђало се без старт сигнала, у што већој тишини и апсолутном мраку, како се не би привукла пажња противника и других лица која

* Врховна команда (у рату)

би се за то интересовала.³ Иако је ноћ била тамна, а узлетиште кратко — то за добро обучене и искусне совјетске пилоте није представљало већу потешкоћу, јер су се одмах по доласку на Вишки аеродром с њим упознали и учили постојеће препреке. Ко ће се све налазити у авионима — пилотима није саопштено.

У међувремену док су посаде по карти проучавале и уцртавале маршруту, код авиона су се прикупили путници и совјетски официри за везу. Једини који се већ налазио у авиону био је маршал Тито. О томе је Павел Михаилов писао:

»Попевши се у авион, угледао сам с леве стране путника. Он је био обучен у светлосиви огртач, светлуцала је на капи звезда од емајла. Његово лице ми се учинило познато. Путник се држао независно, на мој збуњен поглед није реаговао. Остало је загонетно како је тај човек могао да уђе овамо пре команданта авиона? Питање које ми се већ готово омакло било је предухитрено лаким додиром нечије руке. Окренуо сам се. Заменик шефа совјетске мисије Мељников једном кратком реченицом спречио је свако запиткивање: „Радите свој посао“ — рекао је.

»Путничка кабина се напунила официрима« — наставља Павел. — »Командант наше групе, херој Совјетског Савеза пуковник Шелкунов, који је стигао овамо на Вис, подсетио нас је на прслук за спасавање. Изнео сам их у кабину и ови су почели да подешавају прслук и упртаче падобрана. Помагао сам непознатом у сивом огртачу да обуче прслук за спасавање и ставио крај њега падобран.«⁴

Када су завршене све припреме за лет и укрцани путници, у апсолутном мраку авиони су полако одрулани према граници узлетишта где се оно завршавало благом узвишицом. Одавде је требало да стартују. На-

кон што су постављени на линији за узлетање, испробани су мотори. Пошто су механичари рапортирали о спремности, један за другим авиони су узлетели. Пилоти су пилотирали само по инструментима, јер кроз стакла кабина се ништа није видело. Свуда је била тама. Ускоро се прикључила ваздухопловна група Јак—9 из Барија, па је узет курс за лет према копну. Авиони су се попели на висину од 3.000 метара. Прелетели су преко Херцеговине, надлетели подручје Сутјеске, затим преко Санцака, западне Србије, Шумадије и Хомоља. Лет преко Југославије, преко фронта, одвијао се без тешкоћа и протекао је без узбуђења. Само је негде над територијом Шумадије немачка противавионска артиљерија отворила ватру на авионе насумице. После неколико сати лета, пред свитање 19. септембра маршалов авион је атерирао на војни аеродром код Крајове, у Румунији.

Маршал Тито је захвалио команданту посаде и главном пилоту пуковнику Михајлову за успешан лет., са свима се руковао, а онда се спустио низ степенице. На писти га је дочекао шеф совјетске војне мисије при Врховном штабу генерал-лајтнант Николај Василевич. Корњејев, командант Ваздухопловног корпуса генерал-лајтнант авијације Г. С. Счетчиков и други официри. Корњејев је маршала Тита поздравио речима:

»Добро дошли, друже маршале!«

Тек тада су командант авиона и посада сазнали кога су довели у Румунију.

На Вису је била стационирана једна енглеска ловачка ескадрила. Команди те ваздухопловне ескадриле ништа није саопштено о овом лету маршала Тита, ни о томе ко ће бити путници авиона. Енглеска команда и посада на аеродрому, навикнути на одлазак и долазак авиона на Вишки аеродром сваке ноћи, нису обраћали

нарочиту пажњу на совјетске летилице. Ни америчкој ни британској војној мисији на Вису ништа није речено о путу маршала Тита, те је тако, заиста, сачувана потпуна тајност.

У савезничким командама у Барију, изјутра 19. септембра, владало је стање праве узбуне. Сви су се питали где је ишчезао Тито, или, како је рекао Черчил у једном свом телеграму, »отпирио без трага и гласа«. Није било ни совјетских авиона. Почели су да траже, да се распитују. Југословенски руководиоци који су се налазили у Барију одговорили су им да се Тито, вероватно, налази у својим јединицама. Од руководиоца британске главне војне мисије генерала Фицроја Маклина стигао је хитан радиограм с питањем генерал-потпуковнику авијације Виљему Елиоту, који је руководио британском зоном у Италији: »Где је Тито?« Он је то морао да зна, јер Јосип Броз Тито није могао, како се њима чинило, да мимоиђе базу у Барију.

Примивши овај захтев, Елиот је к себи позвао совјетског пуковника Степана Васиљевича Соколова, команданта совјетске ваздухопловне базе у Барију.

— Где сте дели Тита? — питао је Елиот.

— Не могу знати, господине генерале — следио је одговор Соколова.

Командант совјетске базе у Барију био је мајстор за разговоре такве врсте и морао је бити безгранично сувопаран, опрезан и веома кратак.

— Ми се према вама односимо лепо, као савезници — наставио је Елиот.

— Захваљујемо нашим савезницима и узвраћамо им истом љубазношћу — одговорио је Соколов.

— Али авиони с острва Виса су отишли?!

— Ништа, на жалост, не знам. Ви видите, господине генерале, да сам ја овде, поред вас.

На томе се разговор завршио. Елиот је био збуњен. Остао је без даљих питања.

Од генерала Мејтленда Вилсона, британског главног команданта Средоземног ратишта, упућена је кратка и језгровита порука британској војној мисији при Главном штабу Србије. У свега неколико речи он је јавио да је Тито нестао на тајанствен начин с Виса и да се мора пронаћи.

Британска и америчка влада су питали Москву да ли она нешто зна где је нестао Тито. Совјетска влада је поверљиво информисала Рузвелта и Черчила да је Тито допутовао у Москву ради усклађивања садејства совјетских и југословенских јединица у предстојећим операцијама.

Када је сазнао за негодовање западних савезника због његовог одласка у Москву без консултовања с њима, маршал Тито је шефовима британске и америчке војне мисије поручио:

«Ми смо независна држава и ја, као предсједник Националног комитета и врховни командант[^] нисам никоме ван наше земље одговоран за своје поступке и рад који је у интересу наших народа.»

С аеродрома маршал Тито је одмах наставио пут аутомобилом за Крајову, град на југозападу Румуније (провинција Олтенија), близу Дунава и југословенске границе, где је стигао истог дана. Сместио се у раније припремљену резиденцију, у оном делу града који су обезбеђивале совјетске јединице, у зграду, — дворца неког румунског грофа у улици Јанку Жиану број 14 (данас су ту смештени секција и редакција књижевног часописа *Рамури*).

Крајова је, с обзиром на њен географски положај и привредни и политички значај, још у XVIII и XIX веку, па и раније, имала добре везе са Србијом, нарочито

источном. Њен је значај порастао за време првог српског устанка, а после 1813. године, ту су се организоване прилично велике групе политичких избеглица из Србије и осталих делова Балканског полуострва.

Двадесет првог септембра, маршал Тито је, заједно са шефом совјетске војне мисије у Југославији генералом Корњејевим, одлетео у Москву. Путовали су дању, у пратњи ловачких авиона, јер је фронт био близу, па је постојала опасност да их сусретну немачки авиони. Била је то прва посета Москви генералног секретара КПЈ после почетка социјалистичке револуције у Југославији, након састанка са Черчилом у Казерти, код Напуља, био је то други састанак маршала Тита с једним од тројице лидера велике антихитлеровске коалиције, у једној веома сложеној међународној политичкој ситуацији за југословенску револуцију после састанка у Јалти и преговора Тито — Шубашић. Дијалог са совјетском владом био је утолико актуелнији што је у југоисточној Европи, као што је речено, дошло до великих војних и политичких промена изазваних победоносном офанзивом Црвене армије: обарање владе генерала Антонескуа у Румунији, улазак совјетских трупа у Бугарску, пад Борисове владе, која је сасвим служила интересима Хитлера, збацивање старог режима и долазак на власт у Бугарској владе Отечественог фронта. Сада је у тим околностима требало гледати и на положај народноослободилачке борбе у Грчкој и Албанији, на развој политичке ситуације у Бугарској. За догађаје у свакој од тих земаља, природно, руководство нове Југославије било је живо заинтересовано.

Ти догађаји и присуство Црвене армије на југословенској источној граници захтевали су неодложне разговоре са совјетском владом. Усклађивање заједничких операција Црвене армије и Народноослободилачке вој-

ске имало је дубљи смисао и шири стратегијски значај. У ствари, реч је била о томе да се немачким трупима, после пораза у јаши-кишињевској операцији и избацивања Румуније и Бугарске из строја сила Осовине, те дубоког продора јаке групације Народноослободилачке војске у Србију — не дозволи да формирају и стабилизују фронт на Балкану, јер би то успорило даље напредовање Црвене армије кроз Мађарску ради постизања главног циља — сламање Хитлерове Немачке, а Народноослободилачкој војсци Југославије би отежало испуњење њеног главног задатка — коначно ослобођење преосталих делова земље од окупатора и домаћих издајника. Ово се могло брже отклонити уз услов да део совјетских снага које су гониле Немце кроз Бугарску и Румунију узме учешћа, заједно с Народноослободилачком војском, у операцијама у источним крајевима Југославије. То би убрзало њихово ослобођење, чему је Тито тежио. Осим тога, Тито је сматрао да би сарадња са Црвеном армијом, која би се показала као равноправан савезник, у датим околностима имала позитиван унутрашњи и међународни значај.

Већ поменуто присуство трупа Црвене армије на југословенско-бугарској и југословенско-румунској граници и могућност да оне пређу на југословенску територију ради пружања помоћи Народноослободилачкој војсци у ослобађању неких још неослобођених источних делова Југославије и Београда, и ради стварања повољнијих услова за удар према Будимпешти с југа, преко југословенске територије, захтевало је да се и о овим питањима воде разговори између маршала Тита, владе Совјетског Савеза и Врховне команде Црвене армије. Према присуству Црвене армије на граници Југославије ни Национални комитет ослобођења Југославије ни Врховни штаб Народноослободилачке војске не би зау-

зели пасиван став ишчекивања, нити би прихватили било шта што би повредило суверенитет земље, без договора између југословенских и совјетских представника. Након уласка совјетских трупа у Румунију и Бугарску, није се могло претпоставити да ће јединице 2. украјинског фронта у Румунији и 3. украјинског фронта у Бугарској остати на том простору, него да ће наставити гоњење хитлероваца кроз Подунавље на запад и можда јужније, где би се нашле крупне немачке снаге. У том случају требало је очекивати да би совјетске трупе могле ући у источни део Југославије.

Врховно војно-политичко руководство народноослободилачког покрета Југославије држало се принципа да народи у свакој земљи сами решавају своја унутрашња питања и то је био мото који је важио у сваком времену народноослободилачког рата и за сваког изван Југославије. Оно је било против уласка страних трупа у Југославију без дозволе Националног комитета ослобођења Југославије. Кроз протекле године народноослободилачког рата Тито је упозоравао да нико од савезника нема права да с војском уђе на југословенску територију. То је више пута указивао шефовима савезничких војних мисија при Врховном штабу. О томе је разговарао и с председником британске владе Черчиллом и највишим савезничким војним личностима на Средоземљу и у Италији. У свакој прилици Тито је недвосмислено упозоравао на неповредивост суверенитета Југославије и на неопходну потребу за претходним договором за случај да савезници имају намеру и потребу да пошаљу на југословенску територију било какве своје јединице. Овакав став био је могућ зато што је Југославија у рату била савезничка земља, равноправан партнер у антихитлеровској коалицији. Њену борбу су респектовале све силе антихитлеровске коалиције. У њој се борила

снажна Народноослободилачка војска коју су у Техерану, новембар—децембар 1943. признали савезници, па је и однос према њој био другачији. Отуда ниједна савезничка сила не би могла без ризика од последица по међусавезничке односе једнострано упутити трупе у Југославију без сагласности њеног руководства, као што се поступало у другим земљама западне и Источне Европе.

Совјетска влада је добро познавала ставове и политику западних партнера у односу на Југославију. Знала је за природу и размере британског интересовања, као и за жеље и настојања западних савезника да се кроз Далмацију и Истру инфилтрирају на југословенску територију. Све је наводило на правилан поступак према савезничкој Југославији, а не да се доносе самовољна решења и да совјетска војска пређе југословенску границу без договора и одобрења Националног комитета ослобођења Југославије. Совјетској влади је било јасно да у постојећим односима Титово оспоравање западним савезницима права на такав чин без договора важи и за Совјетски Савез .

У Москви је маршал Тито водио исцрпне разговоре са члановима владе СССР-а и Главне команде Црвене армије. Свакако да су најважнији били они с Јосифом Висарионовичем Стаљином. Тито је имао неколико сусрета са Стаљином у његовом радном кабинету у Кремљу, а два сусрета у оближњем Стаљиновом летњиковцу у Кунцеву, куда је био позван на приватну вечеру. Састао се и с Георгијем Михаиловичем Димитровим, истакнутим револуционаром бугарског и међународног радничког покрета, који га је подробно упознао с политиком и циљевима Отчественог фронта у Бугарској.

У Москви се разговарало о испоруци оружја Народноослободилачкој војсци,⁵ као и о другим врстама по-

моћи СССР-а ратом опустошеној Југославији, а с Врховном командом Црвене армије постигнут је споразум на основу кога је Црвена армија, у извођењу операција против непријатеља у југоисточној Европи, могла да уђе и привремено борави у североисточним деловима Југославије (на путу за Мађарску), као и о заједничким операцијама Народноослободилачке војске и Црвене армије у том делу земље. У разговору маршала Тита и његових сарадника с генералом армије Алексејом Инокентијевичем Антоновим, начелником Генералштаба Црвене армије, и његовим сарадницима било је речи о преласку делова Црвене армије на југословенску територију и начелно о координацији операција Народноослободилачке војске с њима. До тада је Врховна команда Црвене армије извршила неопходне припреме за нужан прелазак југословенске границе, али је није нрешла док се не заврше преговори с Титом. Тако је дан пре Титовог доласка у Москву, 20. септембра, наређено маршалу Фјодору Ивановичу Толбухину, команданту 3. украјинског фронта Црвене армије, да код Видина, у Бугарској, привуче 57. армију југословенској граници, изврши припреме за операцију у Југославији и сачека наређење за акцију. У разговорима који су настављени Тито се сагласио да трупе Црвене армије привремено пређу на територију Југославије и да се изради заједнички план ограничених операција у источним деловима земље. Али је захтевао да се мора дати изјава за штампу да ће то бити по дозволи Националног комитета. Објаснио је да је у разговорима с високим савезничким војним личностима у Италији и са Черчилом добио утисак да они желе искрцати трупе на југословенску обалу без дозволе Националног комитета или Врховног штаба и да не обећавају да ће поштовати органе народне власти које тамо затекну. Изјава која се предлаже упозори-

ла би западне савезнике како треба и они да поступе ако се одлуче да користе неке делове Југославије за своје операције против Немаца.

Аргументи маршала Тита су били усвојени, па су на основу тога били усаглашени општи планови заједничких операција, питања садејства совјетских и југословенских трупа и питања материјално-техничке помоћи Народноослободилачкој војсци. При том је призната неприкосновеност суверенитета Југославије и поштовање нових органа цивилне власти народноослободилачког покрета од стране трупа Црвене армије док буду боравиле на југословенској територији. Влада СССР-а је, преко Врховне команде Црвене армије, изјавила да ће совјетске јединице одмах после извршења својих оперативних задатака, заједно с Народноослободилачком војском, бити повучене из ових делова Југославије и да ће у подручјима привременог боравка јединица Црвене армије на југословенској територији све функције грађанске власти остати у рукама органа Националног комитета ослобођења Југославије. Тим поводом је објављено заједничко званично саопштење, преко агенције ТАСС у Москви, 28. септембра 1944. године, у којем је споразум прецизиран:

»Пре неколико дана совјетска команда — имајући у виду интересе развијања борбених операција против немачких и мађарских трупа у Мађарској — обратила се Националном комитету ослобођења Југославије и Врховном штабу Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије с молбом да дају пристанак на привремени улазак совјетских трупа на југословенску територију која се граничи с Мађарском. Совјетска команда саопштила је том приликом да ће совјетске трупе, пошто изврше своје оперативне задатке, бити повучене из Југославије.

Национални комитет и Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије пристаји су да удовоље молби совјетске команде. Совјетска команда је примила услов, који је постављен с југословенске стране, да ће на територији Југославије, у области где ће се налазити јединице Црвене армије, деловати цивилна администрација Националног комитета ослобођења Југославије».⁶

Споразум између Националног комитета ослобођења Југославије и совјетске Врховне команде био је веома значајан за координирање операција двеју савезничких армија. Он је представљао платформу за решавање основних питања између команди и штабова јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије у току заједничких дејстава на једном делу територије Југославије. И не само ради тога. Изјавивши званично о закљученом споразуму, совјетска влада је тиме нагласила да сматра Национални комитет ослобођења једином законитом владом Југославије и да је спремна да му пружи политичку подршку и војну и економску помоћ. То је требало не само да осигура коректност поступка трупа совјетског савезника према суверенитету савезничке нове Југославије него и да упозори западне савезнике да морају поступити на исти начин ако евентуално одлуче да продру у Истру и Словенију на путу за Аустрију, како су најављивали. Такође је требало да обезбеди поштовање принципа равноправности између народноослободилачког покрета и савезника, на чему је маршал Тито стално инсистирао. Национални комитет ослобођења Југославије је још више ослабио положај избегличке владе, тим пре што ју је и СССР мимоишао приликом тражења одобрења за дејства својих трупа на југословенском тлу.

Приликом проглашења маршала Тита за првог док-

тора војних наука Југославије 21. децембра 1976. године у Београду у Центру високих војних школа Југословенске народне армије, о догађајима из тих дана маршал је, између осталог, рекао:

»У ситуацији када је наша војска овладава највећим дијелом Србије и када је разбила контрареволуционарне снаге Драже Михаиловића и Милана Недића, отишао сам у Москву 19. септембра, где је постигнут договор о преласку Црвене армије преко дијела југословенске територије за Мађарску, као и о координацији операција наше Народноослободилачке војске и Црвене армије у источним крајевима Србије.⁷

О својим разговорима са Стаљином о питању помоћи трупа Црвене армије, маршал Тито је рекао:

»Једна од првих ствари о којој смо дискутовали било је питање заједничких операција између наших двију војски. Било је то у његовој канцеларији у Кремљу. Ја сам му тражио и једну тенковску дивизију, која би могла нашим јединицама приликом ослобођења Београда. У источним дјеловима Југославије ми нијесмо имали тенкова нити тешке артиљерије, док су Нијемци били наоружани до зуба најмодернијим оружјем. Стаљин је овај мој захтјев прихватио, па ми је рекао: „Балтер (тако су мене звали у Москви), даћу вам не једну тенковску дивизију, него читав један тенковски корпус!“

Тито је, затим, наставио:

»Даље, договорили смо се колики дио Југославије да се ослободи заједничким снагама, докле њихове трупе да иду, а докле наше и, коначно, колико времена њихове трупе да остану код нас. Ту смо утврдили да нам они дају као помоћ за ослобођење Београда један тенковски корпус, а да затим њихове снаге напусте Југославију, пошто буде ослобођен Београд и тиме буде учвршћено њихово лијево крило за напад на Будимпешту.«⁸

Политички разговори у Москви водили су се око познатих ставова Националног комитета ослобођења Југославије о будућности Југославије, тежњи савезника са Запада, нарочито Британаца, да врате краља Петра II у земљу и створе »уједињену југословенску владу« (уместо Националног комитета) »која би била у стању да преузме власт у земљи у часу ослобођења« (како је то британски министар спољних послова Антони Идн изричито тражио од Тита), и принципа народноослободилачког покрета о чувању независности Југославије, али у околностима већ поодмаклих договора британске владе и Стаљина о нагодби о процентима утицаја двеју земаља у читавој југоисточној Европи, а посебно у Југославији, о чему руководство народноослободилачког покрета тада ништа није знало. Ова договарања о интересним сферама трајала су још од маја 1944 (па и раније), а у завршну етапу су ушла у Москви сусретом Стаљина и Черчила само неколико дана после Титовог одласка из Москве, тачније 9. октобра 1944. године. Стаљин је овом приликом казао Черчилу да са Титом није водио никакве разговоре о политици, што није било истина.

Када је маршал Тито изложио однос западних савезника према народноослободилачком покрету и упозорио на покушај Британаца да наметну краља Петра, Стаљин је показао да је ближи британским захтевима него интересима народа нове Југославије. Стаљин је уверавао маршала Тита да не сме рачунати на то да се може остварити све оно што руководство народноослободилачког покрета замишља. Казао је да он са Черчилом договорно ради на решавању југословенских и других питања и да се не могу лако одбацити сви британски захтеви. Препоручивао је Националном комитету попустљивост и еластичност у питању краља. Саветовао је компромис, па и такав да руководство нове Југославије при-

хвати краља, макар за неко време, док се не укаже прилика за његово уклањање. Придржавајући се принципа да ради за интересе наших народа, а не да их подреди интересима савезника, маршал Тито није прихватио ове сугестије, оставши чврсто при одлукама Другог заседања АВНОЈ-а. Тито је имао два основна политичка проблема: очувати и учврстити тековине револуције и придобити савезнике да признају нову Југославију онакву каква она јесте. Задатак је био утолико тежи што су западни савезници условљавали признавање нове Југославије управо одступањем од њених битних револуционарних достигнућа, а очекивана подршка Титу од Стаљина је изостала. Услед недовољног увида у политичко нагађање међу водећим савезничким силама, нарочито између Черчила и Стаљина, руководство народноослободилачког покрета било је склоно веровању да овакве Стаљинове процене и препоруке долазе из његове неупућености у стварне прилике у Југославији и у војну и политичку снагу и могућности народноослободилачког покрета. Зато су обе стране у овим питањима остале при својим ставовима. Било је значајно чути предлог Стаљина да се формира заједничка влада са др Иваном Шубашићем, чиме би се наводно задовољили захтеви Британаца.

О садржају ових разговора, неким Стаљиновим ставовима који се нису могли прихватити и мучној атмосфери која је пратила разговоре, маршал Тито је рекао:

»Први састанак био је врло хладан. Основни узрок, ја мислим, били су моји телеграми за вријеме рата, а нарочито онај један који сам почео ријечима: 'Кад нам помоћ не можете да укажете, онда нам бар немојте сметати'. То ми је потврдио и Димитров, код кога сам био одмах послје првог састанка са Стаљином. Димитров ми је рекао: 'Валтер, Валтер, хазјајин је био страшно

љут на Вас због оног телеграма. . . Од љутине је све топ-тао ногама по патосу...' Тиме је Димитров хтео да ми стави до знања да ме је он у ствари бранио пред Стаљином.«

Већ на првом састанку дошло је до затегнутости са Стаљином. До ње је дошло мање-више по свим питањима о којима се овде дискутовало. Тада је Тито приметио да Стаљин «е трпи да му ико противречи. У разговору с људима око себе поступао је грубо, осорно. Заузимао је прилично крут, одбојан став. Од присутних чланова Политбироа совјетске Бољшевичке партије он би с време-на на време једино запитао ћутљивог Молотова шта он мисли, али и њега не би саслушао до краја већ би настављао своју мисао.

На такву врсту разговора Тито није био научио, па је због тога долазило просто до неугодних сцена. У једном тренутку Стаљин се обратио Титу:

— Товаришч Валтер, пазите, буржоазија је врло јака у Србији!

Тито је приметио да нешто није у реду и одмах узвратио, не чекавши да Стаљин настави:

— Друже Јосипе Висарионовичу., не слажем се с Вашим гледиштем. Напротив, буржоазија у Србији је врло слаба.

Стаљину је ударила крв у лице. Тај лукави политичар и тактичар с огромним искуством, поцрвенео је од беса. Његови гестови били су за Тита несхватљиви. Мрштио се, а остали око стола: Булгањин, Калињин, Жданов, Маљенков, Берија, који су седели поред Стаљина с једне и друге његове стране, били су запрепашћени таквом Титовом одлучношћу. Стаљин је после неугодне краће паузе почео да се распитује за поједине буржоаске политичаре Југославије. Питао је где су, шта раде. Тито му је суздржано одговорио:

— Тај је подлац, издајница, радио је заједно с Нацијемцима.

Стаљин је онда питао за другог, а Тито му је исто одговорио. На то је Стаљин јетко и неочекивано плануо:

— Валтере, па за Вас су сви подлаци!

Рекао је то са заједљивом упорношћу.

Иако доста узбуђен због овога, Тито је сталожено ОДГОВОРИО:

— Тачно је, друже Стаљине, сваки човјек који изда своју земљу је подлац.

Стаљин се опет мрштио, а Булгањин, Маљенков, Жданов и остали, који су изгледали упадљиво суздржани, гледали су Тита испод ока.

Разговор се тако наставио у веома хладној и доста мучној и напрегнутој атмосфери. Стаљин је почео да уверава Тита како би требало вратити краља Петра на престо. Титу је просто крв ударила у главу. »Како може да нам то савјетује« — питао се у себи Тито. Тражећи одговор на ово своје питање, Тито се прибрао и Стаљину одговорио да је то немогуће, да би се код нас народ побунио, да је краљ у Југославији оличење издаје, да је побегао и оставио народ у најтежим часовима, да је династија Карађорђевића омражена у народу и због корупције и терора.

Стаљин је ћутао. Пребирао је нешто у својој глави. Као да је желео да смисли нешто. Десном руком гладио је своје велике добро неговане бркове. Испитивачки је гледао Булгањина, Маљенкова и остале. А онда је прекинуо тишину.

— Не морате га вратити за сва времена. Привремено, па му после удрите у згодном тренутку нож у леђа — равнодушно је рекао Титу.

У том тренутку вратио се у собу Молотов, који је био за кратко некуд изашао. Са собом је носио депешу

неке западне агенције која је јавила да су се Енглези искрцали у Југославији.

Тито је одмах скочио:

— То је немогуће!

Одговор је био неизазован, али и чврст.

На то се Стаљин обратио Титу љутито:

— Како је немогуће! То је тачно!

Стаљинов наступ је био груб и потцењивачки.

— Друзе Стаљине, кажем Вам да је то немогуће!
— одлучно је поновио Тито, а затим одмеравајући и подешавајући сваку реч додао уверљиво:

— Вјероватно да је та агенција побркала ствари. Ми смо тражили од генерала Александера да нам пошаље један дивизион тешке артиљерије, три батерије, као помоћ у операцијама према Мостару и Сарајеву. Вјероватно је та артиљерија дошла у Југославију, што су агенције криво протумачиле као инвазију Југославије од стране Енглеза.

Одлучан и упоран Тито је застао у жељи да се смири и да макар мало ублажи своје узбуђење и празнину која је настала. Стаљин је опет ћутао. Створио се мучан утисак. А онда се Титу обратио директним питањем:

— Реците ми Ви, Валтер, шта бисте ви радили ако би се Енглези збиља силом искрцали у Југославију?

— Дали бисмо им најодлучнији отпор — одговорио је Тито мало слободније и ведрије, с неким олакшањем у души, уверен да је то схватио и Стаљин.

Стаљин је опет ћутао. Једва да је слушао Титово излагање. Дубоко је размишљао. Лице му је изгледало чудно и забринуто. Гледао је у Тита и остале присутне с некаквом неверицом. Очигледно да му се овај одговор није допадао. Зашто, — Тито није могао да одгонетне. Да ли је он у том тренутку размишљао о аранжманима

које је са Британцима правио о подели интересних сфера и у Југославији?

Са Стаљином је расправљано и једно и друго веома важно војно-политичко питање — учешће Бугара у рату против Немаца у Југославији. У разговору с Титом Стаљин је неочекивано поставио максималан захтев: Национални комитет ослобођења Југославије требало би отечественофронтовској Бугарској да пружи шансу за рехабилитацију учешћем њене војске у борби против Немаца на Југословенском тлу. Реорганизована бугарска војска, која је стављена под команду 3. украјинског фронта, учествовала би у борби против хитлероваца у источним деловима Југославије, у Србији и Македонији. Са бугарском владом Национални комитет би требало да успостави најтешње односе.

Стаљинов приступ питању учешћа Бугара у борби против Немаца био је сасвим друкчији од онога како га је замишљао маршал Тито. Уместо делова, крупнијих или мањих, бивше окупационе војске који би се у операцијама против Немаца у Југославији ставили под команду Народноослободилачке војске., онамо где би их било, Стаљин је сматрао да је реч о једној организованој државној сили која као таква ступа на сцену. Маршал Тито је указао Стаљину да српски народ, који има горка искуства са Бугарима у недавној прошлости и поново у овом рату, неће моћи учинити тако брз заокрет у стварању поверења према Бугарима, чија би војска поново ушла у његову земљу из које је на силу тек изашла. То не би допринело стварању срдачних и присних односа у миру између две суседне земље. Тако је и с расположењем македонског народа. Осим тога, тешко се од једном може променити из основа дух бугарске војске, која је узгајана и васпитавана на начин да буде освајач и окупатор. Стаљин је одговорио да бугарске трупе ио-

нако неће остати у Југославији, јер ће касније бити употребљене за друге задатке. Казао је да се од Националног комитета за сада очекује само толико. Саветовао је да у повратку из Москве Тито прими бугарску државну делегацију, с којом ће се договорити о одговарајућим питањима, али није изричито захтевао да руководство нове Југославије под његовим условима реши ово питање, мада је он то желео. Он је казао да војна и политичка ситуација тражи да се тако поступи. Ипак, коначна одлука о учешћу Бугара на територији Југославије препуштена је маршалу Титу, под околностима које му је Стаљин нагласио.

Стаљинов савет да се у Југославији употреби бугарска војска, изречен на начин који практично није остављао места другачијем излазу, маршал Тито је доживео и са те стране као притисак, на који је било неупоредиво теже реаговати и не сложити се с њим.

После недељу дана боравка у Москви, Тито се 28. септембра вратио у Крајову. У Крајови се маршал Тито састао с командантом 3. украјинског фронта Црвене армије, уједно савезничким врховним командантом за Румунију и Бугарску, маршалом Совјетског Савеза Фјодором Ивановичем Толбухином. Том приликом су лако усаглашена сва питања везана за војну сарадњу између Народноослободилачке војске Југославије и Црвене армије и помоћ јединица Фронта у операцијама за ослобођење североисточних делова Србије и Београда. Поред регулисања главних питања сарадње две армије, у овим операцијама регулисано је и питање испоруке наоружања за 12 пешадијских и две ваздухопловне дивизије. Договор се заснивао на споразуму постигнутом са совјетском владом и Врховном командом Црвене армије приликом Титовог боравка у Москви. Конкретизација одлуке о материјалној помоћи завршена је Уговором,

који су маршал Тито и маршал Толбухин потписали нешто касније, 16. октобра 1944. у Вршцу. Тим уговором је, поред осталог, предвиђено да се из састава 17. ваздухопловне армије предају Народноослободилачкој војсци 10. гардијска јуришна дивизија, 236. ловачка дивизија и 9. рејонска авијацијска база. Уговором је утаначен и поступак за обуку и оспособљавање југословенског особља и постепеног преузимања ових крупних ваздухопловних јединица.

Такође се, у Крајови, у два маха маршал Тито састао с начелником Команде 3. украјинског фронта Црвене армије и председником савезничке контролне комисије за Бугарску генерал-пуковником Сергејом Семјоновичем Бирјузовим. На тим састанцима је детаљно разматран општи план заједничких операција, усаглашена питања заједничких дејстава и утаначено борбено садејство совјетских и југословенских јединица у источној Србији, Војводини и на Београдском правцу.

Југословенско-бугарски споразум о војној сарадњи

Непосредно после септембарског устанка, нова отечественофронтуска Бугарска се нашла у јако компликованом положају и готово у потпуној међународној изолацији. С Великом Британијом и Сједињеним Америчким Државама била је у ратном стању, а са суседним балканским државама у врло сложеним односима. На западу — Југославија: с народноослободилачким покретом Југославије царска Бугарска је од почетка рата била у непријатељским односима, а од 9. септембра 1944. отечественофронтуска влада Бугарске, иако је имала непосредне контакте, још није била успоставила чврсте односе с Националним комитетом ослобођења Југослави-

је. На југу — Грчка: због догађаја из периода окупације, изгледи за искрено споразумевање ових двеју земаља били су мали. На северу — Румунија: с њом још нису постојали никакви односи. На истоку — Турска: мада су постојали дипломатски односи између ове две земље, држање царских бугарских трупа у току читавог рата на граници према Турској створило је узајамно неповерење. Са Совјетским Савезом отечественофронтовска Бугарска је имала добре односе. Велика Британија и Сједињене Америчке Државе одбиле су да признају нову отечественофронтовску Бугарску за савезника. Винстон Черчил је 28. септембра 1944. у говору у Парламенту рекао да Енглеска не жели Бугаре за савезнике и да бугарски народ треба да сноси тешку одговорност за злочине које су починили његови царско-фашистички управљачи.

У таквој се ситуацији налазила нова Бугарска у јесен 1944. године. Прави и једини излаз за њу био је да се што хитније укључи у антихитлеровску коалицију и уђе у рат против Хитлерове Немачке.⁹ Зато је Георги Димитров, 28. септембра 1944. из Совјетског Савеза писао Централном комитету Бугарске радничке партије (комуниста):

»После зала које је Бугарска као држава, кривицом пронемачких уирављача и великобугарских шовиниста, нанела нашим суседима, нашој ослободитељици Русији и ослободилачкој ствари Уједињених нација — ми треба да знамо да ће будућност наше земље зависити, пре свега, од оног реалног доприноса који ћемо сада, као народ и држава, дати у општим ратним напорима за што брже разбијање фашистичке Немачке, за што скорији завршетак рата и успостављање новог, трајног и праведнијег мира«.¹⁰

У тим напорима новој Бугарској је, поред Совјет-

ског Савеза, требало да притекне у помоћ и Југославија, дозволивши да нова Бугарска народна армија узме учешће у завршним операцијама против немачких снага на делу територије Југославије. Иако није било потписано примирје савезника са Бугарском,¹¹ представници нове Југославије били су спремни да с представницима отечественофронтовске Бугарске разговарају о узајамној сарадњи.

Југословенско руководство, са другом Титом на челу, нашло се пред озбиљним проблемима: како ће српски и македонски народ примити понуду Бугара да се укључе у рат против Хитлерове Немачке и како ће прихватити бугарске отечественофронтовске трупе на свом тлу, с обзиром на нагомилане проблеме за време окупације. Пуне три и по године ти народи су подносили најжрњи терор и злостављање под царскобугарском фашистичком окупацијом, а стравична сећања су била свежа. Њега је забрињавало како сада убедити те измучене народе да бугарска војска, иако је нова, није непријатељска? Како објаснити да сада Народноослободилачка војска Југославије и Бугарска народна армија имају заједнички циљ, као што су имали заједнички циљ југословенска Народноослободилачка војска и партизански одреди и бугарски антифашисти. Национални комитет ослобођења Југославије и Врховни штаб Народноослободилачке војске су морали с македонским и српским војно-политичким руководством оружане борбе детаљно размотрити овај проблем и наћи решење, тим више што је било мишљења да ће сарадња са отечественофронтовском Бугарском, ипак, бити од веће штете него користи и да је она непотребна. Но, и поред свих тих околности, врховно војно и политичко руководство нове Југославије одобриће учешће јединица Бугарске народне армије у операцијама против немачких снага у завршној

етапи ослободилачког рата на делу територије Југославије. Наравно, оваква одлука није донета зато што су то захтевали оперативни разлози у истеривању немачких армија и потреба за укључивањем бугарских јединица у операције на тлу Југославије, нити зато што народи и народности Југославије нису могли тих последњих месеци рата сопственим оружаним снагама протерати непријатеља који је већ био изгубио рат. Овакву одлуку југословенско руководство, са другом Титом на челу, донело је зато што је сматрало да бугарском народу и отечественофронтовској Бугарској треба омогућити да се укључе у антихитлеровску коалицију и тако помогну Бугарској да оружаном борбом против Немаца олакша свој међународни положај.¹² Одлучујући се на овај корак, Комунистичка партија Југославије била је свесна да ће морати уложити велике напоре и извршити огроман партијски и политички утицај како би се српском и македонском народу и борцима Народноослободилачке војске објаснили карактер отечественофронтовске Бугарске и улога њене нове армије чији су припадници безмало сви били у царској војсци. Комунистичка партија Југославије успела је да својим огромним ауторитетом убеди широке народне и партијске масе да моралну подршку отечественофронтовској Бугарској треба схватити као израз интернационалистичке солидарности и као гест добре воље да се међу балканским државама успоставе добросуседски односи.¹³

Пред свој одлазак у Москву и доношење коначне одлуке о уласку бугарске војске у источне делове Југославије, Тито је у бугарској понуди за учешће у борби против немачког фашистичког окупатора видео прилику да свима онима који су вољни да се боре против хитлероваца, па и онима који су до јуче били војници

окупационе војске, пружи могућност да дају свој удео у тим напорима. Али, он је сматрао да се за преговоре с Бугарима претходно морају обезбедити и неки потребни услови, као што су: да се бугарске трупе прво повуку и с оних делова југословенске територије на којима су се задржале и после обарања царско-фашистичког режима у Бугарској; ако дође, уз пристанак југословенског руководства, до војне сарадње, онда бугарске јединице да буду под командом штабова Народноослободилачке војске на југословенској територији.

У Крајови је, ујутро 5. октобра 1944., маршал Тито са својим сарадницима генерал-лајтнантом Иваном Милутиновићем, генерал-лајтнантом Кочом Поповићем, командантом Главног штаба за Србију, који је, такође, долетео у Крајову, и пуковником Митром Бакићем примио специјалну делегацију отечествонофронтоске бугарске владе коју су предводили потпредседник и министар без портфеља отечествонофронтоске владе Бугарске Добри Терпешев Благовев и генерал Петар Тодоров. Делегацију је из Софије у Титову резиденцију довео совјетски генерал-пуковник Сергеј Семјонович Бирјузов, који је, по препоруци маршала Толбухина., предложен за посредника између Тита и бугарске владине делегације. На Димитровљеву сугестију, требало је да Бугари замоле маршала Тита да бугарске оружане снаге учествују у борби против немачких трупа на делу југословенске територије (источне области), што је требало да буде први корак у решавању спорних питања између наших двеју суседних земаља. Претходно је у посебном дужем разговору генерал Бирјузов информисао маршала Тита о бугарским јединицама које би требало укључити у операције у Србији и Македонији. Уверавао је У нови дух бугарске нове армије, да њени војници, официри и генерали гаје искрена братска осећања према југословенским народима и борцима.

Маршал Тито је и у овом сусрету са Бирјузовим видео колико је совјетском руководству било стало да се употребе бугарске трупе у Југославији. Одбијање тог предлога могло је имати нежељене последице у односима са Совјетским Савезом, у околностима када је притисак западних савезника на руководство нове Југославије био у порасту и када је требало да се у Србији изведе опсежна заједничка операција јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије. Због таквих прилика, Тито је пристао да прихвати бугарску делегацију и, у име Националног комитета ослобођења Југославије, водио је разговоре с њом о војној сарадњи. Представници нове бугарске владе изнели су маршалу Титу молбу да деловима тек реорганизоване бугарске армије, из које су само једним делом били уклоњени фашистички оријентисани кадрови, дозволи да учествују у операцијама за ослобођење извесних крајева Србије и Македоније и тако допринесу заједничкој борби против нацистичке Немачке. Тито је обавештен да је Бугарска војска потчињена Команди 3. украјинског фронта Црвене армије.

Председник Тито је био категоричан. Делегацију је упозорио на деликатност ове сарадње, на осетљивост народа Југославије, на лоша искуства из протеклог времена која је требало отклонити и поправити. Нагласио је да бугарска војска на југословенској територији мора поштовати суверенитет Југославије и органе власти, као што ће то поштовати и Црвена армија. Сви проблеми који су карактерисали раније односе између двеју земаља до другог светског рата, као и у рату, требало је решавати уз сагласност Националног комитета, односно Врховног штаба Народноослободилачке војске. Операције бугарске војске морале су имати одобрење Врховног штаба. Имајући на уму интересе сарадње Југославије

и Бугарске и као поборник сарадње и зближавања балканских народа, маршал Тито је усвојио молбу бугарске делегације, односно дао је тражено одобрење за учешће јединица нове бугарске армије у операцијама на једном мањем делу југословенске територије, с тим да бугарске јединице, када изврше своје оперативне задатке после ослобођења Београда, напусте Југославију.

Одобрење за учешће бугарских трупа у борбама против Немаца на једном делу југословенске територије требало је да допринесе јачању поверења и добрих односа између две суседне земље и зближавању њихових народа, као и изграђивању односа на социјалистичким принципима. То питање је било вишеструко значајно, посебно за владу Отечественог фронта. Најпре, бугарски народ би — после таквог пријатељског става нове Југославије — спрао љагу коју су му нанеле претходне буржоаске владе и пронемачки царски двор дотадашњом сателитском политиком и окупаторском улогом њених окупационих трупа у Југославији и Грчкој; отечественофронтуска Бугарска могла би да рачуна на лакше услове приликом закључења мировног уговора с антихитлеровском коалицијом на конференцији мира која ће се сазвати после завршетка рата; учешће у завршним ратним операцијама против фашистичке Немачке помогло би новој бугарској влади да се консолидује и учврсти власт Отечественог фронта, а Бугарска радничка партија (комуниста) би могла да рачуна на повољно реаговање широких народних маса. У знак захвалности, делегати Бугарске изразили су спремност да се »у пуној мери заложу да се нормализују односи између бугарског народа и народа Југославије у духу пуне и братске солидарности«.¹⁴

Говорећи у центру високих војних школа Југословен-

ске народне армије приликом промовисања за првог доктора војних наука, маршал Тито је о томе рекао:

»Када сам у септембру 1944. године, по повратку из Москве, стигао у Крајову, у Румунији, из Бугарске је дошла једна делегација са Добри Терпешевим на челу и једним генералом да у име ЦК Бугарске радничке партије (комуниста) разговарају о могућности да бугарска армија учествује с нама у завршним операцијама против Нијемаца. Терпешев је казао да ЦК Бугарске партије моли да допустимо бугарској, сада Народној армији, да заједно с нашом Народноослободилачком армијом води борбу против Нијемаца. Нагласио је да је то јако потребно, јер би се тиме опрала срамота коју је нанијела фашистичка влада Бугарске тиме што је ратовала на страни фашистичке Њемачке и окупирала Македонију и дио Србије. Морам да признам да сам се доста колебао, јер сам знао да то у нашем народу неће бити радо прихваћено. Тражио сам 16. септембра од Главног штаба Македоније да ми хитно јави како народ гледа на бугарску војску после капитулације и да ли би сарадња бугарских трупа против Нијемаца изазвала његово незадовољство. Размишљајући о могућим негативним последицама те сарадње, тада сам у поруци Главном штабу Македоније, између осталог, навео: Још увијек мислим да би сарадња бивше окупаторске војске с нашом војском била нама од веће штете него користи.' Међутим, имајући у виду потребу развоја добросуседских односа између наше двије земље, посебно олакшања међународног положаја нове Бугарске, а и рачунајући да би учешће бугарске војске у заједничким операцијама против немачких трупа могло бити корисно, после савјетовања са друговима из Врховног штаба и ЦК, ја сам дао позитиван одговор.¹⁵

О молби бугарских делегата да се дозволи да се не-

ке бугарске јединице укључе у борбу против Немаца, маршал Тито је једном другом приликом рекао:

»Морам да кажем да нисам био одушевљен. Знао сам колико су наши људи били огорчени на поступке бугарских окупационих трупа у Србији и Македонији и бојао сам се да може доћи до разних ексцеса. Али мени су и у Москви, на неки начин, рекли да би било добро ако би се ту некако и Бугарска укључила. Рекли су да то сада није више фашистичка војска, већ војска Отчественог фронта, и да би то требало учинити из моралних разлога, а да би и политички било добро.¹⁶«

На састанку маршала Тита и бугарске делегације потписана је заједничка декларација о дејствима бугарских јединица на једном делу југословенске територије. Текст саопштења о овом састанку и постигнутом споразуму гласи:

»Из кабинета председника Националног комитета Југославије издато је 5. октобра 1944. године следеће

С а о п ш т е њ е

5. октобра 1944. одржан је састанак између председника Националног комитета ослобођења Југославије Јосипа Броза Тита и делегата бугарске владе Отчественог фронта на челу с министром г. Добри Терпешевим и Петр. Тодоровим. Разговори су текли у срдачном и пријатељском тону и духу обостраног разумевања.

Постигнута је сагласност:

1. — О војничкој сарадњи у борби против заједничког непријатеља, немачког освајача;
2. — Да ће се сва питања која проистичу из савезничких односа и пријатељске сарадње Бугарске и Југо-

славије решавати у духу братских и заједничких интереса народа Југославије и бугарског народа.

Делегати владе Отечественог фронта изразили су спремност да учине све за исправљање неправди које су народима Југославије починили реакционарни фашистички елементи бугарске владе и да ће се у пуној мери заложити да се нормализују односи између бугарског народа и народа Југославије у духу пуне и братске солидарности.¹⁷

Обе земље, Југославија и Бугарска, позитивно су оцениле разговоре и споразум у Крајови. Не само бугарски делегати у Крајови већ и Централни комитет Бугарске радничке партије (комуниста) и највиши партијски и државни руководиоци отечественофронтовске Бугарске високо су истицали овај пријатељски, интернационалистички и великодушни гест маршала Тита и југословенског војно-политичког и државног руководства.

У писму које је централни комитет Бугарске радничке партије (комуниста) 2. новембра 1944. упутио маршалу Титу и Централном комитету КПЈ поводом разговора у Крајови каже се:

»... Огромна је заслуга југословенске Народноослободилачке армије, коју си ти организовао и којом ти руководиш, како за ослобођење ваше растргане отаџбине, тако и за наношење тешких удараца хитлеровским бандама на Балкану. Југословенски народи, и на првом месту храбри сусед српски народ, први су подigli заставу за одлучну народноослободилачку борбу против хитлеровске Немачке и показали свим поробљеним и потлаченим народима пут ка слободи. На вашем светлом примеру се и наш преварени и опљачкани народ надахњивао и учио за оружану партизанску борбу против хитлеровских и бугарских агената. . .

Наш народ се осећа кривим према југословенским народима, нарочито према српском и македонском, што је дозволио да његови фашистички управљачи створе од Бугарске плацдарм немачких поробљивача, од бугарске војске — Хитлерове жандарме на Балкану, и да изврше низ насиља и издајстава над народима који се боре за своју слободу. Наш народ, који је сам на својим леђима осетио све ужасе насиља и издајства што су их Хитлеру продани бугарски управљачи извршили против бораца за слободу, готов је да све од себе да би се што боље и скорије избрисао срамни спомен на оно што је тек прошло и да прокрчи пут за вечну нераскидиву дружбу, за тесни братски савез међу свим јужнословенским народима. . . Ми вам дугујемо вечну благодарност за подршку и братску помоћ, уз коју су се наши први партизански одреди створили код вас^{.18}

Добри Терпешев, председник бугарске делегације на заседању Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, одржане од 9. до 12. новембра 1944. у Београду, још једном је маршалу Титу изразио захвалност у име владе Бугарске што је дозволио бугарској војсци да заједно с Народноослободилачком војском Југославије учествује у борби против немачких трупа и на тај начин омогући бугарском народу да »збрише онај крвави жиг који су му ударили на чело бугарски фашисти. Ми чинимо све што је могућно да наша војска заслужи ваше поверење^{.19} Овакво признање изразио је и Васиљ Коларов 17. септембра 1944, подnoseћи захтев за учешће Бугарске народне армије у борбама против немачких снага.²⁰

После потписивања споразума у Крајови, дошло је до низа састанака између југословенских и бугарских војних руководства ради договора и усклађивања дејстава у предстојећим операцијама.

У међувремену, у Крајови је 1. октобра 1944. председник Националног комитета ослобођења Југославије потписао акт о наименовању инжењера Николе Петровића за представника нове Југославије у Румунији. Тим актом је представник Југославије био овлашћен да у име Националног комитета ослобођења Југославије заступа интересе Југославије у Румунији и да у Букурешту преузме имовину у инвентар бившег југословенског посланства и посланства Независне Државе Хрватске у Румунији. Лондонска југословенска влада је већ 12. октобра 1944. донела одлуку којом је потврдила наименовање представника Националног комитета у Румунији и као представника лондонске владе у Букурешту. Стога се може рећи да су тиме били обновљени дипломатски односи између Југославије и Румуније, прекинути 1941. године, и да је овим актом нова Југославија почела да изграђује свој сопствени дипломатски апарат. У немогућности да то осујети или спречи, лондонска избегличка влада похитала је да се придружи.

Без икаквих сметњи и потешкоћа, представник Националног комитета преузео је зграде и инвентар оба посланства, успоставио везу са прилично бројном групацијом југословенских избеглица, ради њихове репатријације, односно мобилизације у Народноослободилачку војску Југославије. Такође је покренуо питање већег броја југословенских пловних објеката на Дунаву, које су немачки окупатори били запленили и употребљавали у своје сврхе после априлског рата 1941. године.

Румунска штампа и јавност дала је велики публицитет доласку представника Националног комитета ослобођења Југославије у Букурешт и објавила опширан интервју с њим. Пуна истина о збивањима у Југославији, о циљевима и успесима народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције продрла је тако, путем масов-

не румунске штампе, у најширу румунску јавност, први пут у отвореном виду и облику.

Споразуми и међународни контакти из московско-крајовског периода потврдили су велики углед који су код савезника стекли народноослободилачки покрет и Народноослободилачка војска Југославије својим дотадашњим доприносом борби против фашизма, још више учврстили снажну међународну афирмацију нове Југославије, која се рађала у огњу ослободилачког рата и социјалистичке револуције, потврдили доследност и принципијелност њене међународне политике прожете непоколебљивом решеношћу да се учврсте историјске тековине извојеване током ослободилачког рата и револуције и санкционисане у Јајцу и, у склопу велике антихитлеровске коалиције, настави независни, самоникли и оригиналан курс којим је социјалистичка револуција у Југославији ишла од самог свог почетка. То је, у ствари, представљало гаранцију за осигурање истинске независности и самосталног решавања друштвено-политичких односа у новој Југославији, као и слиминисање покушаја било каквог утицаја споља на друштвено уређење зем-

Припреме и план дејства југословенских јединица

У Москви и Крајови је постигнут договор о заједничким операцијама делова Народноослободилачке војске Југославије, Црвене армије и армије нове Бугарске за ослобођење преосталих окупираних делова Србије и Београда, да би се затим образовао јединствени фронт југословенских и совјетских снага и наставила офанзива Народноослободилачке војске ради потпуног ослобођења преосталих делова Југославије и офанзива трупа Црвене

армије на будимпештанском и бечком правцу. За реализацију овог стратегијског задатка, постављеног договором између маршала Тита и Команде совјетског 3. украјинског фронта, предвиђен је комбиновани удар трупа Црвене армије (3. украјински фронт, бугарска 2. армија, која му је оперативно била потчињена, и део 2. украјинског фронта) с истока и снага Народноослободилачке војске (1. армијска група и 13. и 14. корпус) са запада, југа и истока. Кад савладају отпор немачке Армијске групе »Србија« у преосталим окугушраним деловима источне Србије и у Поморављу, трупе Народноослободилачке војске и Црвене армије требало је да продуже удар у два правца: главним снагама према Београду да би разбиле преостале јединице Армијске групе »Србија« и постигле стратегијску победу — ослободиле Београд, а помоћним снагама долином Западне Мораве и према Крагујевцу да би обезбедиле дејства београдске групације и спречиле евентуални противудар немачке Групе армија »Е« на правцу Краљево—Београд.

Почетак одлучујућег напада на београдском правцу био је предвиђен за 13—14. октобар 1944. Међутим, ситуација је захтевала да он отпочне знатно раније.

Јединице Народноослободилачке војске Југославије и делови 2. армије Бугарске народне армије на нишком правцу требало је да ослободе Ниш и Лесковац и да створе услове за офанзивне операције на Косову и за удар у десни бок немачке Групе армија »Е«, који би онемогућио њено извлачење из Грчке и Македоније на север долином Ибра.

У другој половини септембра 1944. године, пред почетак београдске операције, јединице Народноослободилачке војске у Србији биле су груписане у три основне групације: 1. армијска група, под командом генерал-лајтнанта Пека Дапчевића и политичког комесара пу-

ковника Мијалка Тодоровића, у западној Србији и Шу-мадији, са задатком да наступа ка Београду, 13. корпус, којим су командовали пуковник Љубо Вучковић и политички комесар пуковник Василије Смајевић, у јужној Србији, на правцу Ниша, Лесковца и Враћа, истовремено затварајући долину Јужне Мораве од правца Скопља, и 14. корпус, под командом потпуковника Радивоја Јовановића и политичког комесара пуковника Радисава Недељковића, у источној Србији, у позадини непријатељских снага које су се налазиле у долини Тимока, оријентисане према 3. украјинском фронту и деловима 2. украјинског фронта Црвене армије, и на комуникацијама које из долине Тимока воде у долину Велике Мораве. Посебне оперативне групе чиниле су 2. пролетерска дивизија, којом су руководили потпуковник Средоје Урошевић и политички комесар потпуковник Милинко Ћуровић, у рејону Крушевца, оријентисана према комуникацији Ниш—Сталаћ—Краљево, и 37. ударна дивизија, под командом потпуковника Жарка Видовића и политичког комесара потпуковника Мила Јовићевића, на простору Златибора, упућена на дејства по комуникацијама Вишеград—Ужице и Прибој—Сјеница.

У то време, у току борби, све ове јединице Народноослободилачке војске интензивно су се припремале за предстојеће операције. Нарочито је велика пажња обраћана обуци нових бораца. Организације КПЈ и СКОЈ-а одржавале су састанке на којима је истицан значај ослобођења Србије и Београда и значај борбеног садејства са трупама Црвене армије. Поред објашњавања политичког значаја предстојећих операција и опште војно-политичке ситуације у свету и у земљи, у периодичним листовима и билтенима јединица, у којима су сарађивали и борци и старешине, штампани су чланци у којима је изражавана радост поводом доласка трупа Црвене ар-

мије на источне границе Југославије, говорено о оружној борби у Србији и о слободарским традицијама српског народа, о ликовима и подвизима бораца и јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда, о сусретима с месним партизанским јединицама и са становништвом. У ослобођеним градовима и селима одржавани су добро посеђени политички зборови и културно-забавне приредбе, што је, поред осталог, допринело приливу великог броја нових бораца у Народноослободилачку војску. Била је то масовна добровољна мобилизација, а омладина је, као што то обично бива, и ту водила главну реч. Народ је осетио снагу Народноослободилачке војске и схватио да је дошло време да масовно ступа у редове истинских бораца за своју слободу. Поред тога, партијске и скојевске организације на терену спремно су дочекале овај час. Од омладине која је организовано извучена из још неослобођених градова, посебно из Београда, Ужица, Ниша, Крагујевца, ЈТесковца и Пожаревца, формиране су нове и попуњене старе јединице. Новопридошли борци су упознавани са борбеним путевима пролетерских и ударних бригада и дивизија, с њиховим славним биткама и легендарним херојима. Говорено им је о братству и јединству југословенских народа и народности. Настојање старих ратника да новим борцима пренесу што више свог драгоценог искуства читавало се на сваком кораку. Неискусни и помало збуњени али одушевљени србијански младићи и девојке брзо су постајали искусни ратници и храбри борци. У том краткотрајном али врло интензивном раду борцима су давана и основна војна знања: о оружју и његовој употреби, о тактици вођења борби, о јуришима и др. У четама је извођена форсирана борбена припрема, а било је организовано неколико курсева за обуку артиљераца, везиста, минера, коњаника и извиђача. У

више ослобођених места, као, на пример, у селу Варди код Косјерића, у Ваљеву, Горњем Милановцу, Лебану, Сокобањи и Даросави, код Аранђеловца, организовани су центри за прихват и обуку нових бораца, из којих су они, после кратке обуке, упућивани у оперативне јединице. У овим центрима се, углавном, обучавало у руковању оружјем, у стражарској и патролној служби, у војној дисциплини и међусобном опхођењу старешина и бораца, док се о тактичким елементима дејстава бораца и јединица још није говорило.

У међувремену је групација од 18 дивизија Народноослободилачке војске (преко 110.000 војника),²¹ одређеној да учествује у београдској операцији и у завршним борбама за ослобођење иреосталог дела Србије, врховни командант маршал Тито поставио оперативне задатке.

У првој етапи београдске операције главну улогу је добила 1. армијска група (1. пролетерски и 12. ударни корпус), чији је задатак био да с југа и запада подиђе Београду и избије на линију Топола—Младеновац—Обреновац, а делом снага у долину Велике Мораве ради повезивања са деловима 3. украјинског фронта Црвене армије и пресецања комуникација које с југа, од Краљева и Ниша, воде ка Београду. Према упутствима маршала Тита, требало је да 1. пролетерски корпус (1. пролетерска, 5. ударна, 6. пролетерска, 17. и 21. ударна дивизија), нападом из ширег рејона Ваљева, Лазаревца, Аранђеловца и Горњег Милановца, заузме Уб и Степојевац, поседне планину Космај, пресече комуникације Београд—Крагујевац, којима су се и даље кретале немачке јединице, и делом снага избије у долину Велике Мораве, а другим делом обезбеди правце од Чачка, Краљева и Крагујевца; да 12. ударни корпус (11, 16, 28. и 36. ударна

дивизија) блокира Шабац и десном обалом Саве дејствује ка Обреновцу.

Четрнаести корпус (23, 25. и 45. ударна дивизија) добио је задатак да с јединицама совјетске 57. армије ослободи преостали део источне Србије, а 13. корпус (22, 24, 46. и 47. ударна дивизија) — да онемогући продор немачке Групе армија »Е« долином Јужне Мораве, од Скопља ка Нишу, и да припреми операцију за ослобођење Ниша и Лесковца.

Друга пролетерска дивизија, као самостална оперативна група, требало је да, с ослонцем на планину Јастребац, дејствује у правцу Краљева, Крушевца и Сталаћа и омета саобраћај непријатеља у долини Западне и Јужне Мораве (северно од Ниша), а 37. ударна дивизија, на ослобођеној територији југозападне Србије, да обезбеди иозадину београдске групације Народноослободилачке војске.

Према плану врховног команданта усаглашеном с плановима Команде 3. украјинског фронта Црвене армије, у другој етапи београдске операције требало је: да 1. армијска група, обезбеђујући се делом снага према Чачку, Краљеву и Крагујевцу и наносећи главни удар правцем Аранђеловац—Београд, приступи ослобођењу Београда у садејству с покретном групом совјетског 3. украјинског фронта, да 14. корпус у источној Србији поседне ослобођсну територију и делом снага, заједно с јединицама Црвене армије, продужи наступање ка Београду и Нишу; да 13. корпус у јужној Србији, у садејству с јединицама 2. армије нове бугарске армије, ослободи Лесковац и Ниш, а затим усмери дејства према Косову и долини Ибра; да 2. пролетерска дивизија одсече немачке снаге у рејону Ниша од оних у централном делу Србије и офанзивно дејствује на непријатеља у долини Западне Мораве, ка Крушевцу и Краљеву; да 37. дивизи-

зија, као и у првој етапи операције, обезбеђује позадину београдске групације.

За извршење свога задатка Штаб 1. армијске групе је био директно одговоран врховном команданту маршалу Титу, а дејства осталих јединица су била усмерена преко Главног штаба Србије, који је, такође, директно био у надлежности маршала Тита.²² Врховни командант је непрестано слао савете, наређења и заповести из Крајеве у Румунији, а затим из ослобођеног Вршца, с командног места у Улици Ђурђа Смедеревца, у згради број 9, у подножју Вршачког брега, недалеко од велелепног градског парка, где се сада налази Очно одељење Медицинског центра. За усклађивање односа јединица Народноослободилачке војске и Црвене армије на нивоу стратегијског руковођења и командовања било је значајно што се све време београдске операције маршал Тито налазио непосредно у близини Команде 2. и 3. украјинског фронта, па је било лакше решавати сва отворена питања и реализовати испоруку наоружања за Народноослободилачку војску, ирема споразуму са владом Совјетског Савеза.²³

Упоредо с извођењем борбених дејстава требало је јединице попуњавати новим људством и у ослобођеним градовима и селима организовати нову, народну власт и војнотериторијалне органе.

Припреме и план дејства совјетских јединица

Средином септембра 1944. совјетско војно командовање је располагало подацима да су немачке трупе започеле да се повлаче из Грчке на север. Ваздушним извиђањем је утврђено да се Немци настоје повући с југа Балкана железничком пругом Атина—Скопље—Краље-

во и да железничка пруга Лесковац—Ниш—Београд саобраћа. Друмовима кроз Македонију,, Косово и централни део Србије, које су штитили тенкови и самоходна артиљерија, кретале су се немачке аутоколоне са трупима, муницијом и борбеном техником. Стога је било потребно предузети хитне мере да се, до почетка заједничких операција с Народноослободилачком војском, дезорганизује повлачење и немачким трупима нанесу што већи губици. Поред тога, јавила се реална опасност да немачке трупе изврше противудар у правцу Софије како би с истока обезбедиле комуникације Атина—Београд од удара совјетских трупа.²⁴

Процењујући ситуацију, Врховна команда Црвене армије је одлучила да авијација напада непријатеља који се повлачи и да на бугарско-југословенску границу иступи делове новоорганизоване бугарске војске, која је, на молбу владе Отачественог фронта, ступила у оперативну потчињеност совјетског 3. украјинског фронта. Под њиховом непосредном заштитом требало је је прегруписати главнину 3. украјинског фронта и заузети борбени поредак за извођење офанзивне операције у правцу Београда. Да би обезбедила главни град Бугарске и ближе прилазе к њему од могућих непријатељских удара са запада, Команда 3. украјинског фронта је пребацила у рејон Софије снаге свога 34. стрељачког корпуса и 5. самосталну гардијску моторизовану стрељачку бригаду и образовала Софијску оперативну групу. Тамо је упућена и Оперативна група 17. ваздухопловне армије. Поред ње, на аеродроме код Софије Пловдива и Лома пребациле су се по једна јуришна и ловачка ваздухопловна дивизија и два бомбардерска пука.

Седамнаеста ваздухопловна армија добила је задатак да онемогућава саобраћај немачких јединица на железничким пругама и напада њихове аутоколоне на ни-

зу одсека и спречава железнички саобраћај од Солуна ка Београду., уништавајући пругу и технику непријатеља на саобраћајницама које воде из Грчке и јужних делова Југославије на север и северозапад.²⁵

По упутствима и наређењима Команде 3. украјинског фронта, трупе бугарског Отчественог фронта су се од 17. до 28. септембра 1944, прегруписале и заузеле одсек бугарско-југословенске границе од Пирота до Струмице. На граници, на правцу Софија—Ниш, распоређена је бугарска 2. армија, која је, после 9. септембра, формирана, углавном, од остатака бугарског 1. окупационог корпуса и још неких јединица. Њене главне снаге налазиле су се у рејону Цариброда и Пирота. Северно од ње груписан је Видински одред бугарске војске који су сачињавали пешадијски пук, артиљеријска батерија и две чете противтенковских пушака.

Непосредна припрема београдске операције у јединицама 3. украјинског фронта Црвене армије, којим је командовао маршал Совјетског Савеза Фјодор Иванович Толбухин, почела је 20. септембра 1944. године, после пријема директиве Ставке Врховне команде. Фронту је наређено: да 57. армија (64. 68. и 75. стрељачки корпус),²⁶ прослављена још у стаљинградској бици, када је, под командом генерал-пуковника Ф. И. Толбухина, успешно бранила Стаљинград (сада Волгоград), буде, најкасније, 30. септембра на бугарско-југословенској граници, у рејону Лома, Метковца, Стубела и Вратца, и да се припреми за операцију на београдском правцу; да се 4. гардијски* механизовани корпус, којим је командовао генерал-лајтнант тенковских трупа Владимир Иванович Жданов, до 24. септембра групише у рејону Јамбола.

* Назив »гардијски« добијале су најистакнутије јединице Црвене армије, а њихови припадници обавезно су га стављали и уз чин. Те јединице су биле старије по рангу од осталих, као што су појединци били старији по рангу ако су били истога чина и имали атрибут »гардијски«.

Поред тих снага, предвиђено је да у операцији учествују и 236. стрељачка дивизија, 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада, 1. гардијски утврђени рејон,²⁷ 17. ваздухопловна армија и Дунавска речна ратна флотила Црногорске флоте. Те снаге су располагале са око 2.200 артиљеријских оруђа и минобацача, 149 реактивних гардијских минобацача («каћуша»), 358 тенкова и самоходних артиљеријских оруђа, 1.292 авиона и око 80 ратних пловних објеката. У операцију су такође били укључени делови 10. гардијског стрељачког корпуса 46. армије 2. украјинског фронта и део снага 5. ваздухопловне армије, чија су дејства предвиђена преко Баната, северно од Дунава.

Групација совјетских трупа одређених за операције у североисточном делу југославије бројала је 19 стрељачких дивизија, један механизовани корпус, 13 ваздухопловних дивизија, три артиљеријске пробојне дивизије, пет противавионских артиљеријских дивизија, око 50 самосталних артиљеријских и минобацачких пукова и друге јединице и формације. Људство 57. и 46. армије бројало је око 190.000 војника.

Припремајући трупе за предстојећа дејства, Војни савет 3. украјинског фронта је до иочетка операције извршио попуну 57. армије са 23.400 људи, 193 артиљеријска оруђа, 600 минобацача, 50 противавионских митраљеза, 800 противтенковских пушака, 250 тешких и 1.000 лаких митраљеза, 10.000 пушака и 10.000 аутомата. Фронт је добио 1.403 аутомобила, 546 тенкова и самоходних оруђа и 280 мотоцикла; такође је попуњен муницијом, погонским материјалом, храном и фуражом, тако да је располагао довољном количином материјалних средстава: од 3 до 5,5 борбених комплекта муниције, 6 пуњења погонског горива и 15 дневних obroка хране и фуража.

Припремањем операција совјетских трупа и организовањем садејства с јединицама Народноослободилачке војске Југославије руководили су начелник Штаба 3. украјинског фронта генерал-пуковник Сергеј Семјонович Бирјузов и начелник артиљерије фронта генерал-пуковник Недељин. Велику улогу у томе играо је и генерал Ј. В. Корњејев, шеф совјетске војне мисије при Врховном штабу Народноослободилачке војске, који се налазио с маршалом Титом у Крајови и непосредно одржавао везе с начелником Генералштаба Црвене армије Алексејом Инокентијевичем Антоновим у Москви. Значајно је истаћи да је у читавом раду на планирању тих операција постојао јасан циљ и усклађеност, мада су радили разни национални штабови и у местима удаљеним једно од другог и по више стотина километара.

У време маршовања у правцу бугарско-југословенске границе штабови и команде су ужурбано радили на планирању операције. Команда 3. украјинског фронта је израдила свој план операције, упознала јединице с конкретним борбеним задацима и организовала њихово узajамно садејство. Ојачана 57. армија, под командом генерала армије Николаја Александровича Гагена, пребачена је на линију Брусарци—Метковец—Вратца—Миздра, а за обезбеђење десног бока ударне групације овога фронта, командант 2. украјинског фронта маршал Совјетског Савеза Родион Јаковлевич Малиновски наредио је 75. стрељачком корпусу да пређе Дунав, ослободи дунавску избочину југозападно од Турн Северина и чврсто поседне линију Доњи Милановац—села Штубик и Радујевац. Извршењу овог задатка 75. стрељачки корпус је приступио ноћу уочи 22. септембра, када су његове јединице форсирале Дунав код села Милутиновца, Вајуге, Корбова и Врбице (севсрозападно од Кладова) и прешле у наступање ка Брзој Паланци, Доњем Мила-

новцу, Клокочевцу и селу Јабуковцу. После жестоких борби, оне су тамошња немачка обезбеђења²⁸ одбациле ка југу и западу и 24. септембра код села Мироча дошле у додир са 16. српском бригадом 25. дивизије Народно-ослободилачке војске Југославије, која је већ дејствовала на овом терену. Делови 75. стрељачког корпуса искрцали су се на десну обалу Дунава управо у тренутку када су 92. моторизована бригада и један батаљон оклопно-гренадирске дивизије »Бранденбург« изводили противудар код Оршаве, у Румунији.²⁹

Борбе у великој избочини Дунава биле су веома тешке од самог почетка. Немачка команда је, осећајући да јој, поред јединица 13. корпуса Народноослободилачке војске, и совјетске трупе угрожавају пут Неготин—Доњи Милановац, брзо реаговала. Командант Југоистока је обуставио напад немачких делова код Оршаве и наредио да се пређе у енергичан противудар у дунавском луку, ликвидира мостобран и да се совјетске трупе одбаце преко Дунава, у Румунију. У противудару су ангажоване снаге ојачане 1. брдске дивизије, 2 пука оклопно-гренадирске дивизије »Бранденбург« и борбене групе генерала Фишера. Противудар у великој окуци Дунава требало је извести у две фазе: у првој — да 2. пук дивизије »Бранденбург« запоседне Брзу Паланку и окуку Дунава, образујући јак запречни положај на правцу Брза Паланка—Клокочевац, у другој — да привучена 1. брдска дивизија, ојачана једним батаљоном пука »А^ез^ее Вео-дгаск, продужи противудар док совјетски 75. стрељачки корпус не буде одбачен на леву обалу Дунава. Акција је почела 25. септембра. Немачке снаге су потиснуле делове 74. и 299. стрељачке дивизије 75. стрељачког корпуса Црвене армије, заузеле села Штубик и Јабуковац и у рејону јужно од Слатине избиле на Дунав. У тим борбама немачке јединице су и даље чиниле злочине: мучиле су

и стрељале заробљене припаднике Црвене армије, пљачкале и вршиле насиље над народом. Тако, на пример, Немци су 27. септембра заробили мању групу црвеноармејаца из 75. стрељачког корпуса. Три дана касније, када су совјетске јединице протерале непријатеља из села Мале Каменице, код Брзе Паланке, борци су у једној јами пронашли три унакажена леша совјетских официра које су фашистички злочинци садистички мучили и на зверски начин убили. У извештају који су о томе заједнички саставили представници совјетских трупа и месног становништва стоји:

»Утврђено је да су Немци заробили на бојишту рањене официре мајора Калашникова Ивана Ивановича и поручника Шаталина Алексеја Андрејевича и Нарењана Вагаршака Хозроковича. Хитлеровци су их дуго исмејавали и зверски мучили. Откривено је да на телу мајора Калашникова постоје трагови зверских мучења: сви прсти руку пробијени су бајонетом, на грудима је било шест тешких рана проузрокованих усијаним клештима, на врату трагови конопца који су примењивали при мучењу, леви образ је био исечен, лево ухо одрезано, нос исечен и десно око расечено, на глави три ране од зрна и једна у десној бутини.

Тело поручника Шаталина имало је шест рана од зрна у области ногу, стомака и груди, десно око извађено, расечене усне.

Тело поручника Нарењана имало је трагове тешких удара (модрице на грудима и леђима) и три ране од зрна, од којих је једна била у области рскавице носа.³⁰

Кад су у армијским новинама *Звезда Совјета* објављени документи о зверствима Немаца, у свим јединицама су одржани кратки митинзи на којима су се борци заклињали да ће уништити непријатеља.

У таквој ситуацији Врховна команда Црвене арми-

је је одлучила да 68. стрељачки корпус доведе на простор Неготина, Брегова и Видина, а 64. стрељачки корпус на линију Брусарци—Миздра. Успостављањем тактичког садејства између 68. и 75. стрељачког корпуса требало је побољшати оперативни положај ударне групације 3. украјинског фронта.

Овакво прецизирање задатака од стране Врховне команде захтевало је од команде Фронта да 68. стрељачки корпус доведе у Видин, а не у Лом, како је раније било предвиђено. Требало је да овај корпус одмах избије на простор Брегова, Беле Раде и Видина, предње одреде упути на линију Неготин—село Војнице, повеже се са 75. стрељачким корпусом и извиди непријатељску групацију на фронту. Задаци осталих јединица нису се мењали.

Јединице 68. стрељачког корпуса, после пребацивања на простор Видина, кренуле су у рејон груписања. Истовремено је авијација 17. ваздухопловне армије извршила масовне ударе по непријатељу у великој окуци Дунава. Међутим, догађаји су се развијали тако да је совјетска команда била принуђена да јединице 57. армије, не чекајући њихово потпуно груписање, уводи у борбу по деловима.

У вези са ситуацијом код 75. стрељачког корпуса, Врховна команда је од Команде 3. украјинског фронта 27. септембра затражила да једну дивизију 68. стрељачког корпуса најхитније упути у рејон Неготина да би нападала у правцу села Штубика и, заједно са 75. стрељачким корпусом, ликвидирала непријатеља који се тамо налазио. Сутрадан је 75. стрељачки корпус потчинио 57. армији и наредила да овај и 68. стрељачки корпус униште непријатеља на простору северно од Штубика и овладају линијом Доњи Милановац—село Табаковац—Зајечар, а да се 64. стрељачки корпус доведе на линију Белоградчик—Фердинанд.

До тог времена је Команда 3. украјинског фронта коначно разрадила свој план дејства на београдском правцу, који је 1. октобра одобрила Ставка Врховне команде Црвене армије. Особеност плана била је у томе што су се у тој операцији први пут у току рата предвиђала заједничка дејства савезничких армија. Према том плану, требало је: да ударна групација фронта, коју су чинили 57. армија, ојачани 4. гардијски механизовани корпус, 5. самостална гардијска моторизована стрељачка бригада и 236. стрељачка дивизија (командант генерал-мајор Кулжински), пробије немачку одбрану у зони од Дунава до Књажевца, а затим наноси удар основним правцем Зајечар—Београд; да бугарска 2. армија изводи помоћни удар на нишком правцу, нападом из рејона Пирота ка Нишу и из рејона села Свођа ка Лесковцу, и да у садејству с 13. корпусом Народноослободилачке војске Југославије обезбеди дејства совјетске 57. армије и 14. корпуса Народноослободилачке војске с правца Ниша; да борбена дејства 57. армије са севера обезбеди 10. гардијски стрељачки корпус 46. армије 2. украјинског фронта ударом преко Вршца и избијањем до Панчева и на простор источно од Београда.

Задатак 17. ваздухогшовне армије, којом је командовао генерал-пуковник авијације Владимир Александрович Судец, био је да садејствује у нападу совјетских и бугарских сувоземних снага. Ради тога је она подељена у две групе: јача, северна група, базирана на аеродромима у рејону Видина, Пловдива и Лома,³¹ обезбеђивала би дејства 57. армије и 4. гардијског механизованог корпуса, а јужна група, базирана на аеродрому код Софије, подржавала би бугарску 2. армију на нишком правцу.³²

Дунавска речна ратна флотила, под командом контраадмирала Сергеја Георгијевича Горшкова, требало је да у припремном периоду операције превози трупе и

борбену технику, а у току саме операције искрцава тактичке десанте и ватром бродске артиљерије подржава напад стрељачких јединица које буду наступале обалама Дунава. Она је у рејону Калафата груписала бригаду оклопних чамаца, одред чамаца — миноловаца и пратећи обалски одред подршке.³³ Њене јединице за разминурање реке и у оперативном погледу потчињени јој миноловци Бугарске и Румуније извршили су до краја септембра разминурање пловног пута на Дунаву, од Калафата до Црног мора. Истовремено су у операцијској зони поставиле противминске осматрачке станице. На овом задатку су ангажоване и пограничне јединице Румуније и Бугарске које су се налазиле на обалама Дунава. Ради сигурности пловидбе постављене су јединствене пловне и обалске ознаке које су обележавале границе пловног пута.

Пошто се показало да нема довољно миноловаца и миноловки и да су чамци — миноловци којима је располагала Флотила имали малу теглећу снагу за употребу на Дунаву, укључивањем румунских и бугарских јединица (12 јединица) надокнађен је недостатак миноловачких снага флотиле. Истовремено су предузимане хитне мере ради убрзавања испоруке нових миноловаца. Захваљујући томе, крајем септембра формирана је бригада миноловаца која је у свом саставу имала 38 миноловаца.³⁴

Јединице 3. украјинског фронта су образовале следећи борбени поредак: први ешалон — 57. армија, покретна група — 4. гардијски механизовани корпус, резерва — једна стрељачка дивизија и једна ловачка противтенковска артиљеријска дивизија.

Будући да је требало непријатеља обманути у погледу правца главног удара, привезати његове снаге на крилима, спречити маневар његових трупа како по фронту

тако и ио дубини, план операције је предвидео да најпре левокрилни делови 2. украјинског фронта и делови 13. и 14. корпуса Народноослободилачке војске Југославије и бугарске војске пређу у наступање на дунавском, односно нишком правцу, а затим ударна групација 3. украјинског фронта и 1. армијска група Народноослободилачке војске на београдском правцу.

У првој етапи операције, од совјетских јединица главну улогу је имала 57. армија. Њена дејства су била од одлучујућег значаја за развој операције целог 3. украјинског фронта: требало је да пробије непријатељску одбрану на источној граници Србије, а затим, заједно с 14. корпусом Народноослободилачке војске, савлада отпор трупа Фелберове армијске групе у још неослобођеним рејонима источне Србије, избије у долину Велике Мораве, из покрета пређе ову реку и на њеној левој обали образује мостобран с кога је требало увести у борбу покретну групу Фронта.

На основу постављеног задатка и процене ситуације, командант совјетске 57. армије генерал армије Николај Александрович Гаген је одлучио да прво овлада Неготином, Рготином и Зајечаром и успостави тактичко садејство са 75. стрељачким корпусом Црвене армије и 14. корпусом Народноослободилачке војске, а затим, обезбеђујући свој десни бок, заједно предузму наступање на запад, ка Морави. У духу овакве одлуке, он је потчињеним јединицама поставио следеће задатке:

Седамдесет петом стрељачком корпусу (74, 233, 299. стрељачка дивизија), ојачаним са четири артиљеријска и једним самоходним артиљеријским пуком и батаљоном пионира, под командом генерал-мајора А. З. Акименка, да напада основним правцем Штубик—Пожаревац;

Шездесет осмом стрељачком корпусу (93, 113, 223.

стрељачка дивизија), ојачаним с пет артиљеријских пукова, два дивизиона топова артиљеријске бригаде, самоходним артиљеријским пуком и са два инжињеријска пионирска батаљона, којим је командовао генерал-мајор Николај Николајевич Шкодунович, да наноси удар основним правцем Рготина—Петровац;

Шездесет четвртог стрељачком корпусу (19, 52, 73. гардијска стрељачка дивизија), ојачаним хаубичком артиљеријском бригадом, дивизионом топова артиљеријске бригаде, пет артиљеријских пукова, самоходним артиљеријским пуком, самосталним јуришним батаљоном и са два батаљона пионира, под командом генерал-мајора Ивана Кондратевича Кравцова, да напада правцем преко Зајечара и Параћина.

У другој етапи операције требало је да трупе совјетског 3. украјинског фронта и 14. корпус Народноослободилачке војске пресеку саобраћајне везе непријатеља у долини Велике Мораве, а затим, с 1. армијском групом Народноослободилачке војске, ослободе Београд. Од совјетских јединица, главну улогу у овој етапи операције добио је 4. гардијски механизовани корпус, ојачан резервама 3. украјинског фронта и деловима 57. армије. Њега је требало увести у битку из рејона Велике Планае, с тим да он, заједно с јединицама 1. армијске групе Народноослободилачке војске, наноси удар на правцу Младеновац—Београд.